

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ՆԻԿՈՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ՀԱՆՐԱՆՔ ՆՈՐԱ ԸՆԴԴԷՄ ՀԱՅԿԱՋԱՆՑ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ.
(Շարայարութիւն. Տես էջ 3. 49.)

Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ խռովութիւն սերմանող լատին քարոզչաց մէջ անուանի էր այն ատենները՝ այսինքն 1637ին, Պողոս Փիրումալի անունով իտալացի դոմինիկեան կրօնաւորը։ Այս թեթեւամիտ ու յանդուգն մարդը, ինչպէս որ յայտնի է գրուածքներէն ու ըրածներէն, Հայաստան գնացեր էր 1631ին, եւ Մովսէս կաթողիկոսին հետ տեսնուելով ու անոր բերնէն քանի մը յարգութեան խօսքեր առնելով Հռովմայ պապին համար, միտքը դրեր էր թէ Հայերը կաթողիկ պիտի ընէ. կաթողիկոսին ձեռքէն բուրբ ալ առաւ առ պապն, եւ գնաց Նախշուան, հոնտեղի ունիթօոններուն պատմեց։ Անոնք, որ այն ժամանակին քուէճցի հայերը կրնային համարուիլ, մտքերնին դրած էին թէ Հայք հերետիկոս ու հեր-

ձուածող են, ուստի եւ այնպիսի թեթեւ ու քաղաքավարական խօսքերով շուտ մը կաթողիկ չեն կրնար ըլլալ, Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ չեն միաբանիր, եւ միաբան ենք ըսելնին ամենեւին բանի չիգար, այնչափ խօսք խառնեցին, այնչափ շփոթութիւն ձգեցին ազգին մէջ որ բանը Նախշուանի այլազգի իշխանին ականջը հասաւ. անիկայ ալ բռնեց ֆրանկ քահանան բանտ դրաւ իբրեւ լրտես եւ խռովարար։ Շատ աշխատեցաւ կաթողիկոսն որ ազատէ զինքը բանտէն, ճար չեղաւ. վասն զի անիկայ մատնողները իր կրօնակից դոմինիկեաններն էին։ Վերջապէս երկու տարիէն հազիւ ազատեցաւ Փիրումալը բանտէն, գնաց էջմիածին, շատ սիրով ընդունելութիւն գտաւ Փիլիպպոս կաթողիկոսէն ու հոն տրամաբանութիւն դաս

կուտար աշակերտաց : Առջի բերան չափազանց եռանդով մը սկսաւ վիճել միաբաններուն հետ քէ Հոովմայ եկեղեցւոյն ու Հայոց դաւանանքին մէջ տարբերութիւն չկայ ամենեւին . միաքը այն էր որ ասով զՀայերը հոովմական դարձնէ : Բայց խոհական կարողիկոսը լաւ հասկըցուց տրամաբանութեան վարժապետին քէ անոր ըրած տրամաբանութիւնը ծուռ է . « Մենք արդէն այդպէս « գիտեինք, ըսաւ իրեն . հիմա որ դուն ալ այդ « պէս հասկըցար, ինչո՞ւ համար ընդունայն վե- « ճերու հետ կըլլաս ու շփոթութիւն կըձգես վա- « րէն մէջ : » Ո՛րչափ հարկաւոր էր այս խրատը նաեւ մեր աստե՛նի հայ եւ լատին քարոզիչներուն որ յերկուս հետս կըկապան : Հասկըցաւ Փիրոմայն որ կարողիկոսը իրաւունք ունի, եւ ձայնը քաշեց գէթ առ ժամանակ մի . եւ որովհետեւ այն ատենները Էջմիածին ու Երեւան ոտնակոխ եղան պատերազմող զօրքերէ, վանքի միաբաններն ալ ասդիս անդին ցրուեցան, Փիրոմայը քարոզութիւն կընէր Հայաստանի ուրիշ գեղերն ու քաղաքները՝ առանց կրօնական վեճեր գրգռելու : Պօլիս ալ գնաց, եւ Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն մէջ քարոզ կուտար՝ Փլիլպպոս կարողիկոսէն առած իշխանութեանը համեմատ . բայց որովհետեւ լատին էր ազգաւ եւ սրտով, միշտ կաշխատէր որ Հայերը Հոովմայ արողոյն հնազանդեցնէ, եւ անոր համար պապին ու Փրովականտայի ժողովոյն առջեւ ալ պատիւ ունէր : Անոր ըստ իմիք նմանութիւն ունեցող մարդ այսօրուան օրս ալ արեւելք գտնելը դժուար չէ :

Այս Պօղոս Փիրոմային գրեց Ուրբանոս Ը պապը, կամ քէ պապին կողմանէ Փրովականտայի ժողովն որ երբայ Լեհաստան, եւ ժողովուրդը Նիկոյին հետ հաշտեցնէ, ըսել կըլլար քէ համոզե ժողովուրդն որ հնազանդին Նիկոյի . ինչպէս որ չորս տարի առաջ Կանտե անունով դոմինիկեան խաչապցին ալ Պօլիս յուղարկուեցաւ հիմակուան պապէն որ Գերապալծառ Հասունեանը իր ժողովըրդեանը հետ հաշտեցնէ : Նոյն յանձնարարութիւնն ըրած էր արդէն Փիրոմային Փլիլպպոս կարողիկոսը՝ անոր Էջմիածնէն ելած ատենը՝ կարծէր բարեսիրտ կարողիկոսն որ Նիկոյին յայտնի անգգաժութիւնը վերջապէս պիտի յաղթուի ու ժողովրդեան անմեղութիւնը յաղթանակ պիտի կանգնէ : Նոյնպէս կարծեց բարեմտութեամբ նաեւ Պօլսոյ ժողովուրդը՝ երբոր Փիրոմայը Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն մէջ քարոզելու աստե՛ն իմացուց քէ ինչ պա-

ճառաւ Իլով պիտի երթայ, եւ ուրախացաւ :

Փիրոմային ինչ մտքով Լեհաստան դառնալը աւելի լաւ հասկըցաւ Լեհաց թագաւորը . ուստի իր խորհրդականներէն չորս հոգի յուղարկեց անոր առջեւ որ հարցընեն քէ ինչ պատճառի համար եկեր է : Երբոր պատասխան տուաւ Փիրոմայը քէ պապին հրամանաւր եկեր է Հայոց մէջ հաշտութիւն ընելու, ըսին խորհրդականները . « Թէ որ Նիկոյին կողմը բռնես, բան մը չես կրնար շահիլ, վասն զի իրաւունքը ժողովրդեանն է . » եւ սկսան մէկիկ մէկիկ առջեւը դնել ժողովրդեան իրաւունքները . Փիրոմայը նայեցաւ որ խորհրդականները ամենեւին իրաւունք չեն ուզեր տալ Նիկոյին, եւ ոչ ժողովուրդը անոր կամացը խնարհեցընել՝ կարօլիկութիւնը յանձն առնելով, դարձաւ ըսաւ անոնց քէ « Այդ ձեր բռնած ճամբան հաշտութիւն ընելու ճամբայ չէ : » Հարցուցին խորհրդականները քէ « Հապա դուն ինչ ճամբայ պիտի բռնես որ այդ բանդ յաջողի : — Թագաւորին միայն կըսեմ » պատասխանեց Փիրոմայ : Յայտնի բան է որ պապին կողմանէ հրաման ունէր այս եւ այն պահանջմունքներն ընելու ժողովրդէն, որոց խկուրթիւնը կամ գլխաւորն էր կարօլիկ դառնալը, եւ անով ընել հաշտութիւնը : Այսպէս եղած են միշտ պապին եւ պապականաց ամեն տեղ ըրած միջնորդութիւնները . որով հաշտութիւնն ու խաղաղութիւնը մօտենալու տեղ աւելի ալ հեռացած է :

Փիրոմայը թագաւորին առջեւն որ ելաւ ու պապին հրամանագիրը ցուցուց, երկար խօսակցութենէն ետքը հրաման ընդունեցաւ անկէց որ երբայ Հայոց եկեղեցին, հոն ժողովէ Հայերն ու ուզածը խօսի : Գնաց խօսեցաւ, ոչ քէ խեղճ ժողովրդեան անկապտելի իրաւանցը վրայ գոր Նիկոյ յափշտակեր ու ոտքի տակ առեր էր, հապա կարօլիկութեան նշան համարեալ հաւատոյ մասանց վրայ : Կուգէր որ Հայերը Քաղկեդոնի ժողովը իբրեւ սուրբ ժողով ընդունին, եւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածային եւ մարդկային բնութիւն ունենալը բոլորովին ըստ Լատինացւոց դաւանին : Անխիղճ քարոզիչը չէր մտածեր որ իր ըրած վարդապետութիւնը անտարակուսելի ճշմարտութիւն ալ ըլլար նէ՝ այնպիսի խնդիր էր որ խորին աստուածաբաններն անգամ առանց երկար բացատրութեանց չեն կրնար իրարու փոքր ի շատե հասկըցընել, բող քէ խեղճ աշխարհական անհովիւ ժողովուրդը . չէր մտածեր կըսեմ, վասն զի չէր ալ ուզեր որ իրեն խօսքին դեմ կեցող մը

գտնուի : Պատասխան տուաւ ժողովուրդը . քե
 « Մենք երեք առաջին սուրբ ժողովները միայն
 « կրճանջնանք եւ անոնց վարդապետութեանը
 « կընենտինք . չորրորդը այսինքն Քաղկեդոնի
 « ժողովը չենք ճանջնար . բայց քե որ անոր վար-
 « դապետութիւնն ալ համաձայն է առաջիններուն
 « վարդապետութեանը , զայն ալ չենք մերժեր :
 « ԶՔրիստոս կատարեալ Աստուած եւ կատա-
 « րեալ մարդ կըղաւանինք , բայց երկու բնու-
 « րիւն ունի ըսեկն կըզգուշանանք որ երկու
 « անձն չհասկըցուի : Իսկ Դեոսկորոսը արդէն
 « մեր երգերուն մէջ չենք յիշեր , վասն զի մեր
 « հոգեւոր տէր Մովսէս կարողիկոսն ալ պա-
 « տուիրա՞ծ է մեզի որ անոր յիշատակութիւնը
 « չընենք : » Այսպիսի բացատրութիւնները լսե-
 լէն ետեւ՝ կերեւնայ քե Փիրոմալին մնայ նե այն-
 չափով գոհ պիտի ըլլայ եղեր . սակայն Նիկոլ չեր
 կրնար գոհ ըլլալ , կուգեր որ ժողովուրդը բոլո-
 րովին եւ ամեն բանի մէջ իր կամացը խոնարհի :
 Նոր ապացոյց եւ հերքումն սնտոի յուսոյ այն
 օտարացեալ Հայոց որ կարծեն քե Հոովմայ
 արքունոյն եւ հոովմեականաց հետ կարելի է միա-
 բանիլ՝ առանց ազգային իրաւունքները բոլո-
 րովին կորսընցընելու . պիտի գիտնան այնպիսի-
 ներն որ ինչպէս սուրբ հաւատոյ մասունքը ան-
 փոփոխելի են , այսպէս ալ հոովմեականք դրած
 են մտքերնին քե իրենց պահանջմունքներն ալ
 մէյմէկ հաւատոյ մասանց պէս անհրաժեշտ հար-
 կաւորութեամբ հարկաւոր են ՌԻԴԱՅՍՈՒ ԸՍՈՒԵԼՈՒ
 համար :

Հաւատոյ մասանց մէջ մօլորութիւն մը չունիմ
 կրսես , ու յայտնապէս կըցուցընես . այն բաւա-
 կան չէ . պէտք է որ Պապին ալ հաւատաս : Այն
 ալ բաւական չէ . ազգային եկեղեցիեղ պիտի
 բաժնուիս , ազգիդ սեպնական առաջնորդներէն
 պիտի ապստամբիս ու օտարին պիտի հնազան-
 դիս , որպէս զի ուղղափառ ճանցցուիս :

Պապին մեծ հայրապետ , եւ օրինաւոր յաջորդ
 Պետրոսի եղածը կրճանջնաս . այն բաւական չէ .
 պէտք է որ զինքը ճանջնաս նաեւ մի միայն գլուխ
 եկեղեցւոյ եւ հրամանատար ամենայն պատրիար-
 քաց :

Հասկըցան այս բանս նաեւ Իլվովցիք , ու չխո-
 նարհեցան Նիկոլին . եւ այնչափ իրաւունք ունեին
 որ Փիրոմալն ալ չկրցաւ զանոնք բռնադատել .
 ընդ հակառակն ելաւ Հոովմ գնաց ու հասկըցուց
 պապին ժողովրդեան իրաւունքները եւ Նիկոլին
 անիրաւութիւնները :

Ասոր հաստատութիւնն ունինք նաեւ Իլվովի
 օրագրին մէջ որ բժշկեան Հ. Մինաս վարդապետը
 օրինակած ու ճանապարհորդութեանը մէջ տպած
 է հայու գրով բարարերէն այսպէս . « 1639 , յու-
 « լիս 2 եանկի քն (քալենտար) . Բաղր Բաւել
 « տօմինիքան մնիխպիւս դաւանութիւն վէջին-
 « տան բօքազադ Էդդիլս . խայսի դաւանութիւն
 « ու մօզնա պիյանըր տա բօթրիսացցա տա
 « պօլտու , չէզնադ Էդիլ քի եսխշի քարօլիքլար
 « տըր , տա եսզտի փատիշանկա , տա Ա. Պ. ինա
 « (ախպաշինա ?) . հեմ լեկադքա տա անկպողըր
 « քի պիզիմ անիծաց Նիկոլ ախարաշ պիզնի եա-
 « մանտա նէյցնօղլիվէյ անկպողըր ետի , քի պիզ
 « հեռէդիքլար պօլկայ պիզ . օլ վէջլան քի պիզնի
 « քօզտան չխարկայ : » Այսինքն , « 1639 , յու-
 « լիսի 2 ըստ նոր տօմարի : Հայր Պօղոս դօմի-
 « նիկեան կրօնաւորին դաւանութեան վրայ
 « խօսեցանք ու հասկըցուցինք . մեր դաւանու-
 « րեանը հաւնելով՝ ստորագրութիւն ալ տուաւ ,
 « վկայելով որ ասոնք լաւ կարօլիկ (ուղղափառ)
 « են . գրեց նաեւ քազաւորին ու արքեպիսկո-
 « պօսին . լեկաքին (այսինքն պապին նուիրակին)
 « ալ հասկըցուց որ մեր անիծած Նիկոլ եպիս-
 « կոպօսը զմեզ չարութեամբ վատամամբաւ կընէ
 « եղեր՝ ըսելով քե մենք հերետիկոս ենք , որպէս
 « զի զմեզ աչքէ հանէ : »

Մինչդեռ պապը կըմտածէր որ նորէն Իլվով
 դարձընէ Փիրոմալն որ հաշտութեան հնարք մը
 գտնէ , ու ժողովրդեան խնդիրքը կատարուի ,
 Նիկոլ անձամբ հասաւ Հոովմ , ու ճիզվիրներուն
 օգնականութեամբը արգելք եղաւ հաշտութեան
 եւ խաղաղութեան . այնպէս որ Փիրոմալն Իլվով
 որ դարձաւ՝ բան մը չկրցաւ ընել , ու ելաւ գնաց
 նորէն Հայաստան 1642ին : Խեղճ ժողովուրդն
 ալ այնպիսի անտանելի հալածանքի չղիմանալով ,
 եւ խաբերայ մարդկանց սուտ խոստմունքներէն
 ձանձրացած ըլլալով , սկսաւ հետ գնետէ ցրուիլ
 Իլվովէն ու շրջակայ գաւառներն ու քաղաքները
 երբալ բնակիլ աղքատութեամբ ու տրտմութեամբ .
 այնպէս որ յիսուն հազարէն հինգ հազար հոգի
 հազիւ մնացին Իլվովի մէջ ու մօտերը , անոնք ալ
 կուգէին ելլել երբալ :

Այն ատեն հասկըցաւ Նիկոլ որ գեշ ըրաւ , այս-
 րինքն հասկըցաւ որ իր փառասիրութեանն ու շա-
 հասիրութեանը վախճանին չհասաւ . ժողովուրդս
 կարօլիկ ըրի ըսելուն պարձանքը կորսընցուց ,
 հետն ալ անոնց հարստութիւնը քաղելու եւ արխն-
 նին խմելու յոյսը . սկսաւ կեղծաւորութեամբ հաշ-

տուրքեան ետեւէ ըլլալ, բայց խօսքին մտիկ ընող չգտնուեցաւ. որով ինքն ալ օրէ օր աղքատացաւ, եւ ամենուն երեսէն ընկած՝ ինչ ընելիքը չէր գիտեր :

Տասը տարի այս կերպով անցնելէն ետեւ, լսեց Նիկոյ 1652ին՝ քէ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Պօլիս եկեր է. մտածեց որ ինքն ալ հոն երթայ, կաթողիկոսին ինչայ՝ որպէս զի այս բաներուս մէկ ճարը գտնուի : Այն օրերը Նիկոյի այն Սիմոն անունով վաճառական մը եկած էր Իլվով, որ Նիկոյին ինչ մարդ ըլլալը չգիտնալուն՝ հաւատաց անոր խօսքին ու հանեց երկու հազար դահեկան տուաւ որ կարենայ այն ճամբորդութիւնն ընել : Իլվովցիք Նիկոյին դիտաւորութիւնը հասկըցածնուն պէս՝ իրենք ալ դատաւորներէն Խաչկօ անունով մէկը յուղարկեցին Փիլիպպոս կաթողիկոսին. նա ալ գնաց Նիկոյին գալէն առաջ ամեն բան պատմեց հասկըցուց անոր, եւ ժողովրդեան խնդիրքը իմացուց, որ ասոնք էին. Ա, Նիկոյ սուրբ Լուսաւորչին եւ անոր հետեւողաց դաւանանքը ամենեւին չխախտէ. Բ, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ձեսերը, տօները, պատարագի եւ ուրիշ պաշտամանց կարգերը չփոխէ. Գ, միայն Էջմիածնայ կաթողիկոսին անունը յիշէ եկեղեցւոյն մէջ եւ ոչ երբեք պապինը եւ ուրիշ օտար առաջնորդի : — Այս խնդիրներուն ինչ աստիճանի իրաւացի ըլլալը հարկ չէ բացատրել. բայց յիշելը հարկաւոր էր՝ որպէս զի իմացուի այն ժողովրդեան բարեպաշտութիւնն ու ազգասիրութիւնը : Միայն քէ այս ալ կայ որ ժողովուրդը լաւ գիտնալով Նիկոյի ազգատեաց ու խոռովասէր հոգին՝ ամենեւին չէր կարծեր որ Նիկոյ այն պայմանները յանձն առնու եւ պաշտօնին մէջ հաստատ մնայ. կըյուսար քէ անոր տեղը կաթողիկոսէն մէկ նոր առաջնորդ մը պիտի տրուի իրեն, եւ պիտի ազատի այն անգութ եւ անողորմ բռնաւորին ձեռքէն : Բայց խաբուեցաւ. չմտածեց որ Նիկոյին պէս անխիղճ եւ անամօք բռնակալները՝ երբոր մտքերին կըղնեն եւ ուրիշներուն այնպէս կըհասկըցընեն քէ ըրածինն աստուածահաճոյ գործ է՝ սուտ խօսիլը եւ սուտ երդում ընելն անգամ օրինաւոր կըհամարին, միայն քէ իրենց վախճանին հասնին :

Հասաւ Նիկոյը Պօլիս, տեսնուեցաւ կաթողիկոսին հետ, եւ հասկըցուց անոր քէ ինքը պատրաստ է ժողովրդեան կամքը կատարելու : Կաթողիկոսը ժողովրդեան պահանջմունքը մէկիկ մէկիկ առջեւ դնելէն ետեւ՝ այս պայմանն

ալ իր կողմանէ աւելցուց որ Նիկոյ եւ անոր յաջորդները Էջմիածնի արքային հնազանդութենէն դուրս չելլեն, եւ Իլվովի եպիսկոպոսները այնուհետեւ միշտ Էջմիածնայ կաթողիկոսէն ձեռնադրուին ու հոն յուղարկուին : Գիտէր Նիկոյ որ եթէ այն չորս պայմաններն ընդունի, պապին ու ճիգվիթներուն աջքէն պիտի ելլէ. բայց որովհետեւ անոնք պահելու ամենեւին միտք չունէր, նայեցաւ որ մէյմը ժողովրդեան աջքը խաբէ, անոր սանձը ձեռք ձգէ, անկէց ետքը ուզածին պէս խաղայ հետերինն : Յանձն առաւ պայմաններն ու գրով տուաւ կաթողիկոսին. միայն հրաման խնդրեց որ ինքը պատարագին մէջ պապին անունը յիշէ, բարեմիտ կաթողիկոսն ալ չէ չըսաւ. չմտածեց որ այն պայմանով առաջիները բոլորովին կըփճանային. չմտածեց որ Նիկոյ պապին անունը ինչո՞ւ պիտի յիշէ՝ քէ որ Էջմիածնայ կաթողիկոսը կըճանչնայ գլուխ իրեն եւ իր եկեղեցւոյն. իսկ եթէ զպապը կըճանչնայ գերագոյն գլուխ եւ հրամանահան յընդհանուր եկեղեցիս՝ Բրիստոսի, ըսել է քէ անոր խօսքը կաթողիկոսին հրամաններէն ու իր երդմունքէն ալ վեր պիտի դնէ, ու կամաց կամաց, եւ քերելս օր մը առաջ՝ միւս պայմաններն ալ ամենեւին պիտի չպահէ, ինչպէս որ յետոյ ըրաւ : Փիլիպպոս կաթողիկոս մեր ժամանակներուն մէջ պատահած ասոր նման դիպուածներուն փորձն ալ չունէր որ կարենար ըլլալիքին նախատես գտնուիլ. ուստի առաւ Նիկոյին գրուածքը, տուաւ ուրախութեամբ Խաչկօյին ձեռքը որ տանի տայ Իլվովցոց, եւ անոնք զգուշութեամբ պահեն որ ըստ այնմ վարուի Նիկոյ եւ անոր յաջորդները : Յետոյ Նիկոյը բանադրանքէն արձկեց ու հրաման տուաւ որ երթայ իր ժողովուրդը հովուէ :

Նիկոյ եւ Խաչկօ Իլվով որ դարձան, քաղաքացիք պատմել տուին Խաչկօյին ամեն բան, Նիկոյի գրաւոր խօստմունքն ալ տեսան, բայց ամենեւին չհաւատացին քէ Նիկոյ այն խօստմունքը պիտի կատարէ. ուստի ոչ միայն հետը չենք միաբանիր կըսէին, հապա երեսն անգամ չենք ուզեր տեսնել : Տէր Զաքարիա անունով աւագերէց մը ունէին որ Նիկոյին հետ աղէկ էր, նա ալ շատ յորդորեց ժողովուրդն որ վերցընեն մէջերնէն այս խոռովութիւնը, ճար չեղաւ : Վերջապէս Փիլիպպոս կաթողիկոսը Արղնցի Յովնանէս վարդապետը յուղարկեց որ իր աշակերտներէն մէկն էր, իմաստուն ու խաղաղասէր մարդ, որպէս զի զժողովուրդը հանդարտեցընէ : Իլվովցիք առջի

բերան անոր խօսքերուն ալ մտիկ չըրին՝ ըսելով քե « Նիկոլին ինչ մարդ ըլլալը չես գիտեր, Հայր « սուրբ, ու սրբագան կաթողիկոսին պէս դուն « ալ կըխաբուիս. բայց մենք լաւ ճանցցած ենք « անոր կեղծաւորութիւնն ու անգգամութիւնը, « չենք ուզեր յայտնապէս խաբուիլ : » Սակայն բարեսիրտ վարդապետը այնչափ աշխատեցաւ, այնչափ խրատներ յորդորանքներ ըրաւ որ ժողովրդեան բարկութիւնը իջեցուց, բերաններէն խօսք առաւ որ հաշտուին Նիկոլի հետ :

Հետը առաւ զամենքը, Նիկոլի եպիսկոպոսն ալ մեկտեղ, եկեղեցւոյն դուռը տարաւ բազմութեամբ. հոն դրանք առջեւ աղօթք ընելէն ետքը՝ դարձաւ օրհնեց ժողովուրդը սրբագան Կաթողիկոսին կողմանէ. Նիկոլին աչքը համբուրեց, եկեղեցւոյն բանալիքն որ մինչեւ այն վայրկեանը իր քովն էին՝ անոր ձեռքը տուաւ որ ինքը բանայ, անիկայ ալ բացաւ ու մտաւ ներս : Անոր ետեւէն խեղճ ժողովուրդն ալ ոչխարներուն իրենց փարախը յորդան տալուն նման վազեց ներս բափեցաւ, ու սկսան աղիւղօրմ արտասուքով ու բարձրաձայն աղաղակով լալ ողբալ որ քսանուիրեք տարի իրենց եկեղեցիէն զրկուած մնալէն ետքը՝ վերջապէս արժանի եղան մէջը մտնելու : Գետինը համբուրելու ատեն՝ երեսնին քարերուն կըքսէին ու տաք տաք արտասուքով իրենց հոն բաղուած նախահարց տապանաքարերը կըրրչէին. աջուրներն վեր վերցընելով խորաններուն խնկահոտ պատկերացը նայած ատեննին սրտերնուն հալիլը արտասուքներնուն աղբերանայէն եւ աղեկեզ հառաչանքներէն կըհասկըցուէր : Ո՞վ կըմտածէր այն միջոցին քե այնպիսի անհնարին աղետից պատճառ՝ փառամոլ եպիսկոպոսի մը բռնութիւններն ու անգգամ ձիգվիրներու կեղծաւորութիւններն էին... ամէն մարդ այն կըմտածէր որ իր հայրը կամ մայրը, հօրեղբայրը կամ մօրաքոյրը, եղբայրը կամ զակերները, այն քսանուիրեք տարուան միջոցը վախճանելով՝ նոյն եկեղեցւոյն կաթողիկոսը հալած աչքերնին գոցեր էին. այս միայն կըմտածէին որ վերջապէս ողորմեցաւ իրենց Աստուած հարցն իւրեանց եւ ազգութիւննին կորսընցընելու վտանգէն ազատեց. չէին գիտեր խեղճներն որ ատեն պիտի գար՝ յորում նոյն եկեղեցւոյն մէջ իրենց բոռներն ու բոռանց բոռները օտար լեզուով, օտար դաւանանքով, օտար ծեսով, օտար հագուստով, օտար հոգւով, պիտի աղօթէին (ինչպէս հիմա), եւ իրենց կրած տառապանքը եւ ոչ մտքերնին ձգող մը պիտի

ըլլար : Վերջապէս Յովհաննէս վարդապետն ալ հետերնին մեկտեղ երկար ատեն լալէն ողբալէն ետեւ՝ հանդարտեցուց ժողովուրդը, ելաւ բեմին վրայ, եւ մխիթարական սրտաշարժ քարոզ մը տուաւ : Յետոյ գնաց Նիկոլին առջեւ, խնդրեց որ օրհնէ ժողովուրդը. ան ալ ելաւ խաչով աւետարանով օրհնութիւն տուաւ ու խնդրեց որ մոռնան մինչեւ այն ատեն մէջերնին անցած դիպուածները : Մխիթարուեցաւ բարեսիրտ եւ անյիշաբար ժողովուրդը, գնացին ամենքն ալ մեկիկ մեկիկ Նիկոլին աչքը համբուրեցին, նորէն նորէն օրհնութիւնն առին, եւ փառք տալով Աստուծոյ դարձան տեղերնին :

Այս բաներուս լուրը քաղաքին մէջ տարածուելուն պէս՝ ամենուն ալ մեծ ուրախութիւն եղաւ. մինչեւ Հրեաներն անգամ ուրախակից կըլլային Հայոց՝ ըսելով անոնց անշուշտ քե իրենց նախնեացը Բաբելոնի գերութենէն դարձած ատեննին ուրախութիւնը կըվայելէն : Նաեւ ուրիշ քաղաքներէ, մինչեւ Կոստանդնուպօլսէն անգամ ուրախակցութեան քղքեր եկան Իլվովցոց, եւ ասդիս անդին ցրուած քաղաքացիներէն ոմանք նորէն դարձան ու բնակեցան Իլվովի մէջ : Յովհաննէս Քազիմիր Լեհաց բազաւորը լսելով այս բաներս՝ զարմացաւ, կանչեց Յովհաննէս վարդապետն ու անուշութեամբ խօսեցաւ հետը, գովեց անոր խաղաղասիրութիւնը, շնորհակալ եղաւ անոր ու պարգեւներ ալ տուաւ : Իսկ անիկայ տարի մը Իլվով կենալէն ետեւ դարձաւ գնաց Էջմիածին :

Նիկոլի յոյսը կտրեց այնուհետեւ այն ժամանակի ժողովուրդը կաթոլիկ ընելէն, եւ հանդարտութեամբ ըրաւ առաջնորդութիւնը քանի մը տարի. բայց միտքը այն էր որ աջուրները չգոցած՝ այնպիսի ճամբու մը մէջ ղեկ ժողովրդեան ընթացքն որ գէթ անոնց որդիքը ազգութիւննին ուրանան, մոռնան, ու ինքը իր վախճանին հասնի : Գիր գրեց Հռովմ Սղեքսանդր Է պապին, եւ խնդրեց որ Իլվովի մէջ Հռովմայ ծախքովը դպրոց մը բացուի Հայոց : Յայտնի բան էր քե պապին ստրկովը կանգնուած դպրոցի մը վարժապետներն ու աշակերտները լուսաւորչական չէին կրնար մնալ, հարկ էր որ պապական դառնային. ուստի զարմանք չէ որ պապը ամենայն սիրով հաւանեցաւ Նիկոլի խնդրոյն ու իր հրամանովն ու ծախքովը տասուերկու ձրիավարժ աշակերտաց համար դպրոց մը կանգնուեցաւ հոն 1664ին, Կղեմէս Գալանոս լատին կրօնաւորն ալ անոր

մէջ դասատու դրուեցաւ : Այս այն անուանի Գալանոսն է որ ազգերնիս տակն ու վրայ ընող գառնազգեստ գայլերուն մէկը ճանչցուած էր նաեւ այն ատեն, ու Պօլսոյ ժողովրդեան մէջ մեծամեծ կոխներ ձգելուն համար՝ պատրիարքական հրամանաւ քշուած էր անկեց ու Հոովմ կըկենար՝ իբրեւ Փրօփականտայի վարժապետ. յայտնի էր քե՛նիկոյի դպրոցին մէջ պապականութիւն սովորեցընելու ալ ճրջափ յարմար էր : Գալանոս երկու տարիէն մեռաւ, եւ անոր յաջորդեց նոյն դպրատան մէջ (որ իրաւամբ կրնար ըսուիլ սերմնարան պապականութեան) Վարդան Յունանեան ազգուրաց եւ լեզուակորոյս քահանան, Փրօփականտային ու Նիկոյին սիրելի աշակերտը :

Նիկոյ այս կերպով ազգասպան կենօք ապրեցաւ շատ տարի, մինչեւ որ 1681ին վախճանեցաւ. տեղը անցաւ վերոյիշեալ Վարդան Յունանեանը, որ իր նախորդին ոչ տուած խոստմանցը եւ ոչ սուտ երդմանցը նայեցաւ, այլ բոլորովին բաժնեց իշխովի ժողովուրդը Էջմիածնայ կաթողիկոսին հաղորդակցութենէն ու պապական դարձուց, ազգային եկեղեցական կարգերը փոխեց փոփոխեց, բոլորովին լատինացուց, եւ Հոովմայ հաճութիւնը վեր դնելով իր խղճմտանքին տանջանքէն ու Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ նախնի վարդապետներուն բողոքմանէն՝ ազգիս այն գեղեցիկ ու պատուական մասը առաւ խառնեց օտար ազգաց մէջ ու կորսընցուց : Կորսընցուց կրսեմ, վասն զի այսօրուան օրս ազգասէր Հայ մը այն կողմերն որ երբայ, երբէ լեներէն՝

գերմաներէն կամ լատիներէն չգիտեր՝ եւ ոչ կրնայ հիմակուան Հայերուն հետ խօսիլ ու իմանալ անոնցմէ իրենց նախնեաց լեզուովը քե՛ Հայոց քաղն ու եկեղեցին իշխովի որ կողմն են... Կրմտնէ այն եկեղեցին որ իր նախնեաց հաւատովը՝ յուսովը՝ սիրովն ու բարեգործութեամբը հիմնուած ու անոնց ազգային վսեմ արարողութիւններովն ու սրտաբուխ երգերովը պայծառացած էր ատենով. կըտեսնէ մէջը լատինազգեստ քահանաներ որ լատին եղանակով՝ լատին հնչմամբ իբր քե՛ հայերէն լեզուով ժամերգութիւն կըկատարեն, առանց սարկաւազի անձայն եւ անշուք պատարագ կրմատուցանեն, կըդառնան իրեն ալ հազիւ լսուելու ձայնով մը ՀԱՀԱՀՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՆԵՍՈՒՆ կըսեն եւ այլն, կըշուարի, կըտազնապի, կըզարմանայ, տրտում տխուր իր տեղը դառնալու կըփութայ՝ գրեթէ վախնալով մը որ չըլլայ քե՛ ինքն ալ յանկարծ նոյն խեղճութեան մէջ իյնայ :

Այս դժբաղդ վիճակիս մէջ են անա իշխովի ու բոլոր Լեհաստանի Հայերը, ազնիւ որդիք այն Բագրատունեաց այրիացեալ մայրաքաղաքին որ կարծես քե՛ հիմնայատակ ու գետնաբաղ Հայկաշէնէն, Արտաշատէն, Դուինէն, Երուանդաշատէն, Արմաիրէն աւելի քշուառ կամ աւելի երջանիկ բաղդով կիսաւեր ու կիսականգուն մնացած է, որպէս զի Ախուրեանին ողբաձայն խոխոջանքը միայն լսէ բուերուն ու չղջիկներուն տխուր ձայներուն հետ : Եւ այսքան քշուառութեան պատճառ՝ Նիկոյ եպիսկոպոսին փառամոլութիւնն ու ազգադաւ լատինամոլութիւնը :

ՍՍ. ՀՄԱՆՔ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ Ի ՌՈՒՍԻԱ.

(Շարայարութիւն. Տես Էջ 52.)

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԷԶՄԻԱԾՆԱՅ ՍԻՆՈՂՈՍԻՆ ՎՐԱՅ.

ԼԳ.

Էջմիածնայ Սինոդոսին գահերէց է Էջմիածնայ Կաթողիկոսը, իսկ անդամք՝ չորս Արքեպիսկոպոս կամ Եպիսկոպոս՝ չորս ալ վարդապետ, որ Էջմիշտ Էջմիածին պիտի բնակին :

ԼԴ.

Էջմիածնայ Սինոդոսին անդամ ընտրելու համար, Կաթողիկոսը Վրաստանի՝ Կովկասու եւ Անդրկովկասեան նահանգաց Կուսակալին եւ ներքին գործոց Ոստիկանին ձեռքովը երկերկու ընծայեալք կառաջարկէ Վեհափառ Կայսեր :

ԼԵ.

Էջմիածնայ Սինոդոսին գործողութիւններն՝ քարեկարգութեան կողմանէ՝ ասոնք են .